

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

СЕРІЯ 10

ПРОБЛЕМИ ГРАМАТИКИ І ЛЕКСИКОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ВИПУСК 7

УДК 811.161.2(066)

ББК 81.411.4я5

Н 34

Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / Відп. редактор М.Я. Плющ. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 7. – 440 с.

У збірнику вміщено статті науковців, докторантів, аспірантів і викладачів мовознавчих кафедр Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Інституту української філології та інших вищих навчальних закладів і наукових інститутів України. Дослідження виконано у руслі сучасних лінгвістичних теорій граматики, лексикології, діалектології та історії мови.

Фахове видання ВАК України в галузі мовознавства, затверджене постановою ВАК України за № 1-05/8 від 22 грудня 2010 р.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 8816 від 01.06.2004 р.

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Андрущенко В.П.	доктор філософських наук, професор, академік АПН України, ректор НПУ імені М.П. Драгоманова (голова Редакційної ради);
Авдієвський А.Т.	Почесний доктор, професор, академік АПН України;
Бех В.П.	доктор філософських наук, професор;
Биковська О.В.	кандидат педагогічних наук, доцент;
Бондар В.І.	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України;
Волинка Г.І.	доктор філософських наук, професор, академік УАПН (заступник голови Редакційної ради);
Плющ М.Я.	доктор філологічних наук, професор;
Дмитренко П.В.	кандидат педагогічних наук, професор;
Дробот І.І.	доктор історичних наук, професор;
Жалдак М.І.	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України;
Мацько Л.І.	доктор філологічних наук, професор, академік АПН України;
Падалка О.С.	кандидат педагогічних наук, професор;
Синьов В.М.	доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України;
Сидоренко В.К.	доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України;
Шкіль М.І.	доктор фізико-математичних наук, професор, академік АПН України;
Шут М.І.	доктор фізико-математичних наук, професор, член-кореспондент АПН України.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Плющ М.Я.	доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор);
Бойко Н.І.	доктор філологічних наук, професор;
Леута О.І.	доктор філологічних наук, професор;
Козачук Г.О.	кандидат філологічних наук, професор;
Дудко І.В.	кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар);
Макарець Ю.С.	асистент кафедри (технічний секретар).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

К.Г. Городенська	доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики Інституту української мови НАН України;
М.І. Степаненко	доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Рекомендовано до друку Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 8 від 07 квітня 2011 р.)

© Автори статей, 2011
© НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011
© Редакційна рада, 2011

ЗМІСТ

<i>Городенська К. Г.</i> СВІТОЧ УКРАЇНСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА Й ОСВІТИ.....	4
--	---

<i>Колеги кафедри української мови</i> УКРАЇНСЬКА ЖІНКА СВІТУ.....	8
---	---

ПРОБЛЕМИ КАТЕГОРІЙНОЇ МОРФОЛОГІЇ

<i>Степаненко М. І., Педченко С. О.</i> ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНІ ПАРАМЕТРИ ВКАЗІВНОЇ ЧАСТКИ <i>ОСЬ</i>	10
---	----

<i>Воловенко І. В.</i> ТВОРЕННЯ НОВИХ ВЛАСНЕ УКРАЇНСЬКИХ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСІБ АФІКСАЛЬНИМ СПОСОБОМ.....	15
---	----

<i>Дияк О. В.</i> СУБСТАНТИВНА ПАРАДИГМА КОРЕНЯ <i>СТАЛ'</i> - У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	19
--	----

<i>Дудко І. В.</i> ДІЄСЛІВНІ МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ ТА ФОРМИ ЯК ЗАСОБИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ В МОВІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ЗМІСТУ.....	23
---	----

<i>Дячук С. І.</i> СИСТЕМНІСТЬ СЛОВОТВОРУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІВАНА КОВАЛИКА.....	32
--	----

<i>Кондратюк В. М.</i> ТИПОЛОГІЯ ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ НЕОЗНАЧЕНОЇ КІЛЬКОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	36
---	----

<i>Костусяк Н. М.</i> СТРУКТУРА ГРАМАТИЧНОЇ НАДКАТЕГОРІЇ МОДАЛЬНОСТІ.....	39
--	----

<i>Марчило Л. М.</i> ДО ІСТОРІЇ ФОРМ РОДОВОГО ВІДМІНКА ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ ПЕРЕСОПНИЦЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ 1556-1561 pp.).....	45
---	----

<i>Мединська Н. М.</i> КАТЕГОРІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ ДІЄСЛОВА: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ.....	50
---	----

<i>Овчиннікова І. І.</i> ДІЄСЛОВО <i>ДІЯТИ</i> ЯК ІДЕНТИФІКАТОР КЛАСУ ДІЄСЛІВ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	56
--	----

<i>Пена Л. І.</i> СЛОВОТВІР В “УКРАЇНСЬКІЙ ГРАМАТИЦІ” ЄВГЕНА ТИМЧЕНКА.....	62
---	----

<i>Петухова О. В.</i> СУФІКСАЦІЯ ЯК ОДИН ІЗ СПОСОБІВ ТВОРЕННЯ ТЕРМІНІВ МЕТАЛОЗНАВСТВА.....	67
---	----

<i>Романюк С. А.</i> ЧАСОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЄПРИСЛІВНИКА.....	71
---	----

<i>Русаченко Н. П.</i> ПРОБЛЕМИ МОРФОНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ.....	74
---	----

**ПРОБЛЕМИ МОРФОНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ
В ІСТОРИЧНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ**

Стаття присвячена дослідженню теоретичних проблем морфології в українській історичній лінгвістиці. Підкреслено, що морфологічні процеси відігравали важливу роль в історії української мови. Зазначено важливість взаємодії історичної та описової лінгвістики для визначення статусу морфології, з'ясування її завдань, основних понять і термінів, уточнення одиниць опису.

Ключові слова: історична лінгвістика, історія української мови, морфологія, описова лінгвістика.

Зародження морфології як напрямку лінгвістичних досліджень пов'язане з розвитком порівняльно-історичного мовознавства. Ознайомившись з ученням індійських граматистів про закони sandhi, guna та vrddhi, індоевропеїсти встановили ряд типів звукових структур в основах досліджуваних мов, проаналізували лінгвістичні явища, які сьогодні є предметом морфологічних досліджень. Зокрема, вони запропонували опис індоевропейських чергувань голосних, з'ясували їх природу та функції, висловили припущення про зумовленість чергувань потребою вираження певних граматичних значень (Я.Грімм, А.Шлейхер, К.Бругман, А.Мейє).

Проте морфологія як самостійна дисципліна оформилася спершу в описовій лінгвістиці. У функціональному аспекті було з'ясовано специфіку морфологічних явищ, їх відношення до явищ фонології і морфології, простежено деякі закономірності функціонування в сучасній мовній системі.

Свого часу М.С.Трубецької, один із засновників морфології як лінгвістичної науки, наголошував на важливості вивчення морфологічних явищ у діяхронії [13,115-118]. Проте історична морфологія тривалий час залишалася поза увагою дослідників. Зокрема, в україністиці проблеми історичної морфології і до сьогодні перебувають на своєрідній периферії таких дисциплін, як історична фонологія та історична граматики.

Дослідники історії української мови, починаючи з О.Потебні та П.Житецького, висвітлювали ряд явищ, істотних із погляду становлення історичної морфології. Хоча монографічні дослідження з історичної морфології досі, на жаль, відсутні, проте в розвідках і статтях Л.Булаховського, Ю.Шевельова, О.Мельничука, М.Жовтобрюха, П.Самійленка, С.Бевзенка, П.Тимошенка, В.Русанівського, В.Скляренка, І.Матвіяса, А.Залеського висловлено важливі ідеї граматикизації фонетичних процесів української мови, схарактеризовано взаємозв'язки між морфологічними та фонетичними явищами, досліджено умови функціонування альтернацій в окремих частинах мови тощо.

Актуальним завданням на сьогодні є системне вивчення морфології української мови в діяхронії з метою визначити роль морфологічних засобів в організації словозмінних і словотворчих парадигм, виявити спільне та відмінне в морфологічній структурі української мови різних періодів, а відтак простежити історичний розвиток морфологічної системи в цілому, а не лише її окремих процесів.

Морфологія виступає певним регулятором внутрішніх взаємозв'язків між елементами мовної структури, а «взаємний зв'язок різних рівнів мови виявляється не тільки під час вивчення мовної системи в певний момент її існування. Ще яскравіше він виступає під час дослідження його в історичному аспекті, оскільки часто можна спостерігати, як те, що спочатку належало одному рівню мови, переходить до іншого і дає можливість краще розібратися у фонетичних та граматичних процесах» [6, 62]. У діяхронній проекції морфологія виступає як каталізатор фонетичних процесів,

оскільки, з одного боку, сприяє інтенсифікації або, навпаки, послаблює дію фонетичних процесів у морфології, а з іншого, відіграє активну роль у становленні та історичних перетвореннях тих чи інших морфологічних форм, завдяки чому забезпечується оптимальна побудова словоформ у парадигматичному і дериваційному рядах. Становлення морфонологічних характеристик відбувається як розвиток певної фонетичної тенденції, що підтримує категоріальне розподібнення форм, зумовлене граматичною системою.

У процесі історико-морфонологічного аналізу постає питання про специфіку співвідношення основних одиниць таких підсистем, як фонетика й морфологія. Одиниці морфології щодо фонологічних перебувають на вищому ступені абстракції, оскільки фонологічна система ближча до максимального розмежування форм, в ідеалі – до індивідуального вираження кожної окремої словоформи. Граматика ж, навпаки, зводить цілі ряди цих словоформ у єдині класи, внаслідок чого виникає тенденція до максимальної єдності всього парадигматичного ряду [2, 15]. Найвиразнішою формою впливу фонетики на історичну морфологію стає те, що фонетичні характеристики морфем ніби нейтралізують дію морфонологічних процесів. У свою чергу, вплив морфології на звукові зміни призводить до поширення чергування фонем за межі початкового морфемного списку [11, 186-191]. Отже, якщо «фонологія надає для морфонології матеріал (варіювання фонемного складу морфем), то граматика утворює галузь її функцій» [4, 13-14].

Відповідаючи на питання про те, якими ознаками має володіти фонологічне явище, щоб йому приписати статус морфонологічного, дослідники підкреслюють його значеннєвість. А отже, наголошують на тому,

що аналіз «морфонологічних явищ нерідко стає ключем до глибинної граматики й завжди – до розуміння сітки граматичних протиставлень у мові» [3, 12-13]. Морфонологічні характеристики допомагають диференціювати не тільки кореневі та суфіксальні морфемні шви, дієслівні або іменні корені, не тільки маркувати певні морфемні шви, як зазначав М.С.Трубецької, але й здійснювати складніші функції – сприяти підтримці та посиленню співвідносних граматичних опозицій і відображати одночасно ієрархію цих опозицій та класів слів. Отже, внутрішній зміст кожного морфонологічного явища полягає в тому, щоб сигналізувати про тонку, ледь помітну, але від цього не менш реальну зміну у значенні однієї форми порівняно з іншою.

Морфонологічний аналіз починається зі встановлення перетворень тієї самої одиниці у складі різних граматичних опозицій, тобто зі встановлення факту варіювання. Далі засвідчене варіювання граматично аналізують і встановлюють, чи має воно відношення до граматичного розподібнення форм і передавання значень. Отже, предметом морфонологічного аналізу мають бути ті звукові зміни, які зумовлені вимогами морфологічного рівня, а основним завданням стає встановлення кореляцій між виявами формального варіювання одиниці зафіксованого типу та конкретний опис функцій морфонологічного перетворення [2, 24].

У процесі морфонологічного аналізу використовують різні підходи, починаючи його або з детального опису парадигматичних і дериваційних рядів, або з вивчення функцій фонологічних засобів. У першому випадку більшість розглянутого матеріалу виявляється поза межами морфонологічного аналізу й перетворюється у свого роду коментар до опису окремих морфологічних груп. Другий шлях виявляється більш продуктивним, оскільки дає змогу з'ясувати, які з фонологічних перетворень, що характеризують певні періоди, придатні для використання з морфонологічною метою і якою саме; зокрема, він допомагає виявити джерела морфонологічних характеристик, механізм їх появи та функціонування [2, 24].

Діахронна морфологія починається з синхронного опису мови, адже «не діахронією, а послідовними синхронними «горизонталями» діахронічних фіксацій ми можемо встановити, що відбувається в історії мови» [9, 13]. Проте історію змін можна простежити тільки за допомогою зіставлення морфологічних систем на різних етапах мовного розвитку. Це пояснюється тим, що лише після встановлення системних відношень на певному етапі розвитку мови, а не під час вивчення змін окремих явищ, можна побачити і з'ясувати шляхи розвитку морфологічної системи мови в цілому.

Загальновідомим є положення, згідно з яким одне із завдань морфолога-діахроніста полягає в реконструкції синхронних зрізів морфологічної системи в періоди відносної сталості. «За таких умов головною одиницею опису має бути морфологічна ознака, а історія морфологічної системи буде протиставлятися історії розвитку, змін та згасання цих ознак. Оскільки ознаки – це абстракція, то опис історії мови може виявитися досить узагальненим і може оминати історію окремих форм» [5, 10].

Інше розуміння морфологічного аналізу випливає з того, що оскільки мова – функціональне явище, то й зміни в ній мають функціональний характер. Саме морфологія, одиниці якої виділяються за їхніми функціями, здатна розкрити природу фонетичних змін. За цього розуміння «в центрі історичної морфології як науки стоятиме видозміна. Основними проблемами, які виникатимуть при вивченні такої видозміни, виступатимуть проблеми причини й механізму зміни» [5, 11].

Отже, предметом вивчення діахронічної морфології мають бути історичні зміни рядів чергувань, а основними аспектами – а) фонологічна структура морфем на різних хронологічних зрізах; б) морфологічна характеристика словотворчих та словозмінних моделей; в) структура рядів чергувань і механізм їх дії; г) шляхи змін морфологічних характеристик слова і причини перетворення рядів чергувань [1, 7]. Головним завданням морфологічного дослідження стає встановлення правил та

закономірностей, що характеризують співвідношення різних типів чергувань та їх функцій у граматичній системі мови [4, 22].

Важливою характеристикою морфонологічних процесів є поняття морфонологічної позиції, що вперше з'явилося у працях О.Реформатського [9], і яку розуміють або як характер фонем на міжморфемному шві [9, 58], або як умови поєднання одиниць певного граматичного характеру та фонемного складу [9, 13].

Оскільки морфонологічні явища було визначено як такі, що передають певні граматичні значення, взаємодіють з афіксами, але водночас залежать від фонемного складу морфем (основ), які беруть участь у формо- та словотворенні, то умови реалізації цих модифікацій точніше передає поняття морфонологічної позиції у другому значенні.

Позиції, основа яких виступає в незмінному вигляді, є сильними, а позиції, де відбуваються морфонологічні перетворення, визначаються як слабкі. У сильній позиції виступає основний варіант чергування, у слабкій – позиційний. «Між поняттями сильної і слабкої позицій у фонології і морфонології у плані діяльності звертає на себе увагу історична спадкоємність. Як правило, слабкі морфонологічні позиції перебувають на місці колишніх слабких фонологічних позицій» [10, 170].

Позиція включає в себе поняття спрямованості, оскільки між членами чергувань і, відповідно, між варіантами морфем складаються відношення похідності. Найчастіше вибір спрямованості (початкової форми) залежить від зовнішніх щодо морфонології чинників. Під час опису морфонології словозміни дослідники нерідко вважають початковим той вид основи, який представлений у словниковій словоформі, тобто для іменника – у наз. відмінку одн. чол. роду, для дієслів – в інфінітиві і т.д. Це відповідає

уявленням про особливу роль згаданих форм не тільки в парадигматиці мови, але й у номінативній діяльності людини.

Іншим критерієм добору може стати історичний, коли обирають спрямованість, яка збігається з історичними відношеннями між членами чергування, або критерій ступеня зумовленості чергування (його похідного члена), де спрямованість треба обирати так, щоб чергування більшою мірою виявилось зумовленим граматичною позицією, аніж чергування з протилежною спрямованістю [12, 42].

Діахронна морфонологія оперує не стільки морфемами, скільки словом, яке усвідомлюється як сукупність словоформ, поєднаних у парадигматичні ряди. Тому морфонологічні характеристики не тільки накладаються на готову словоформу, але й пронизують цілі ланки парадигми і створюють основу для наступного внутрішнього та зовнішнього парадигматичного протиставлення.

З погляду діахронії морфонологія не просто з'ясовує специфічні риси морфонологічних явищ, а й історично обґрунтовує фонологічні зміни, що виникають та розвиваються у процесі сполучення морфем, встановлює місце і роль змін на певному етапі мовного розвитку. Так, процес переходу фонетичного чергування в морфонологічне можна простежити лише в діахронному аспекті. Саме дослідження морфонології в діахронії доводить автономність морфонологічної системи, яка не виступає як застиглий, зафіксований колись зліпок фонологічного перетворення. Закономірності вокалізації іменної основи не тотожні історичним закономірностям занепаду зредукованих. Складним є й добір зменшувальних суфіксів, де тільки ґрунтовний історичний аналіз допомагає виділити різні хронологічні накладання морфонологічних перетворень первісної системи.

Важливо наголосити, що відносно повний опис морфонологічної системи дає змогу встановити важливі для історичного мовознавства факти, які в іншому разі можуть виявитися поза увагою дослідників. Ці факти стосуються як самої морфонологічної системи, так і в багатьох випадках винятків із неї.

Становлення морфонологічних характеристик відбувається в історії мови як розвиток певної фонетичної тенденції, яка може підтримати категоріальне розподібнення форм, зумовлене граматичною системою. Діахронний аналіз морфонологічних характеристик має підвести дослідника до того моменту, коли явище, типове для нижчого рівня, переростає його, виходить за межі й виступає в новій якості на вищому рівні. Як правило, сходинкою в цьому переході стає процес фонологізації алофонів однієї фонемі [146, с. 35].

Вивчення морфонологічної системи в діахронії дає змогу не тільки встановити історію розвитку морфонологічних явищ, а й повніше простежити їх функціонування в синхронній системі, оскільки особливості морфонологічних модифікацій у сучасній мові значною мірою визначаються історичними причинами, сприяє глибшому розумінню власне фонетичних і граматичних процесів, відбиває специфіку морфонології як науки, дає підстави сформулювати найважливіші правила словотвірної та словозмінної морфонології, відкриває нові можливості для аналізу внутрішніх взаємозв'язків між елементами граматичної структури. Завдяки цьому підходу виникає можливість зіставлення історичних і сучасних явищ морфонології, пошуку паралелізму в їх розвитку, віднайдення тих сучасних явищ, які відповідають певним аналогам в історичній морфонології.

Отже, важливість вивчення історичної морфонології української мови зумовлена не тільки недостатньою розробленістю її основних понять, а й потребою визнати, що морфонологічні процеси відігравали значну роль в історії мови, виступаючи регуляторами фонологічного розмаїття у граматиці; потребою розкрити причини виникнення та розвитку фонемних модифікацій морфем, що, безперечно, відкриває нові можливості для аналізу внутрішніх взаємозв'язків між елементами граматичної структури; потребою визначити роль морфонологічних засобів в організації словозмінних та словотворчих парадигм, сформулювати правила словотвірної та словозмінної морфонології; нарешті, потребою з'ясувати роль доморфологічного періоду в історії мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варбот Ж.Ж. Праславянская морфонология, словообразование и этимология. – М.: Наука, 1984. – 237 с.
2. Историко-типологическая морфология германских языков : (Фоно-морфология. Парадигматика. Категория имени). – М.: Наука, 1977. – 359 с.
3. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. – М.: Наука, 1983 . – 119 с.
4. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. О типологических процессах деривации // Теоретические аспекты деривации. – Пермь, 1980. – С. 34 – 67.
5. Кудрявцев Ю. Очерки по русской исторической фонологии и морфонологии. – Тарту: Тартуский ун-т, 1996 – 155 с.
6. Кузнецов П.С.: О принципах изучения грамматики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 100 с.
7. Макаев Э.А., Кубрякова Е.С. Отличительные черты морфонологии германских языков с историко-типологической точки зрения // Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. – М.: Наука, 1972. – С. 7 – 39.
8. Попова Т.В. Морфонологические типы субстантивных парадигм в современном украинском литературном языке // Славянская морфонология: Субстантивное словоизменение. – М.: Наука, 1987. – С. 38 – 89.
9. Реформатский А.А. Еще раз о статусе морфонологии, ее границах и задачах // Фонологические этюды. – М.: Наука, 1975. – С. 98 – 118.
10. Смиренский В.Б. Историко-типологическая характеристика морфонологии русского спряжения // Историко-типологические и синхронно-типологические исследования. – М.: АН СССР. Ин-т языкознания, 1972. – С. 287 – 301.
11. Тимошенко П.Д.: Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові. In: Питання історичного розвитку української мови. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1962. – С. 180-192.
12. Толстая С.М. О некоторых трудностях морфонологического описания // Вопросы языкознания. – 1971. – № 1. – С. 37 – 43.
13. Трубецкой Н.С.: Некоторые соображения относительно морфонологии. Пражский лингвистический кружок. Сб. статей / Сост., ред. и предисл. Н.А.Кондрашова. – М: Прогресс, 1967. – С. 115-118.

Статья посвящена исследованию проблем морфонологии в украинской исторической лингвистике. Подчеркивается, что морфонологические процессы сыграли значительную роль в истории украинского языка. Отмечается важное значение взаимодействия исторической и описательной лингвистики для определения статуса морфонологии, выяснения ее задач, основных понятий и терминов, уточнения единиц описания. Ключевые слова: историческая лингвистика, история украинского языка, морфонология, описательная лингвистика.

The article is devoted to research of theoretical problems of morphonology in the Ukrainian historical linguistics. A significant role of morphonological processer in historical and taxonomic linguistics for definition of the status of morphonology, clarification of its problems and the basic concepts are specified.

Key word: historical linguistics, history of the Ukrainian language, morphonology, taxonomic linguistics.